кірісу тіркестеріндегі *байбаламсыз* сөзі қандай деген сұрақтан гөрі, іс-әрекеттің қалай өткенінен, қалай іске асқандығынан хабар беріп, етістіктің әрекетін айқындай түседі.

БАЙБАЛАМСЫЗ сын. *Айғай-ұйғайсыз, ұрыс-керіссіз*. Нендей істер болса да у-шусыз, дай-дамайсыз, *байбаламсыз*, өзінің бабымен шешіліп жататын болды (Ж.Исмағұлов, Адам.) Тоқ етерін бір-ақ айтады да, ешбір айқай шусыз, *байбаламсыз-ақ* іске кірісіп кетеді («Лен. жас») [7.576].

Екіншіден, есім сөздердің алдына бірнеше сөз табы табына қатыстылығы (*s. ve is.),* қатар көрсетіледі. Бұл сөздердің арасында мағыналық байланыс үзілмеген. Олар сөйлемде зат есімдердің алдында жұмсалғанда сын есім қызметін атқарса, қимыл етістіктерімен тіркес құрағанда үстеу қызметінде жұмсалуы әбден мүмкін.

YABANCI *s. ve is.* 1.Шетелдік, жат жұрттық; шетел. *Yabancı uzman.* Шетелдік маман. *Yabancı diller.* Шетел тілдері. *Yabancı başın.* Шетел баспасұзі. 2.Бөтен, бөгде. 3.Бейтаныс, таныс емес [8.623].

KAHRAMAN *is. ve s. Far.* 1. Қаһарман, батыр, ер. 2. *ed.* Кейіпкер [8.623].

MAMUL, -lü *s. ve is. Ar.* 1. Жасалған, дайындалған, өндірілген. *Taştan mamul pipo.* Тастан жасалған темекі трубкасы. 2. Өнім, бұйым. *Petrol mamulleri.* Мұнай өнімдері [8.623].

MANTARCI *is. ve s. argo* Суайт, өтірікші [8.623].

MAVİŞ *is. ve s. hlk.* Ақ тәнді, көк көзді (әйел) [8.623].

YALANCI *s. ve is.* 1.Өтірікші. 2.Жалған, ќолдан жасалған. *Yalancı elmas.* Ќолдан жасалған алмас. *Yalancı suçlamalar.* Негізсіз айыптаулар [8.623].

YANDAŞ *is. ve s.* Жаќтас, жаќтаушы, ќолдаушы; ізбасар, жолын ќуушы [8.623].

Қорыта келгенде, конверсияланудың тұрақтануы дегеніміз лексикалық бір тұлғаның жарыспалы мағынасының орныгуы, сөздің омонимдік сипатқа ие болып, сөздің қолданыста басқа бір сөз табы ретінде контексте еркін жұмсалуы. Жоғарыда түрік тілінің түсіндірме сөздігінде конверсияланған, бір-біріне ұқсас, шектес аралық топтардың бір-бірінің орнына қолданыла беретіндігі қалай көрініс тапқанын көрдік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Калюта М.А. Словарь лингвистических терминов. – Стамбул: Multılıngual, 2004. – 118.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264.
3. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368.
4. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416.
5. Гузеев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – 194.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. /Он бес томдық / – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 1-том. – А – А. – 752.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 2-том. – А – Б. – 744 бет.
8. Байниязов А., Байниязова Ж. Түрікше-қазақша сөздік. Алматы: «Атамұра» баспасы, 2007. – 744 бет.

DİVANÜ LUGATİ-T-TÜRK TÜRK LEHÇELERİNİN İLK SÖZLÜĞÜ

Yard.Doç.Dr. K. Sadıkbekov
Süleyman Demirel Üniversitesi
Türkoloji Bölümü
JASAR DAULET
SDÜ, Mühendislik Fakültesi, 1. Sınıf Öğrencisi

Bütün Türk illerini dolaşıp, Türk toplulukları arasında yaşayarak onların sözvarlığını, sözlü edebiyat ürünlerini yazıya geçirmekle bin yıl öncesinden binlerce yıl sonrasına ulaşmasını sağlayan ilk derlemecimiz, Hakaniye lehçesi ile Uygur, Oğuz, Kıpçak, Türkmen, Kırgız, Çiğil, Yağma, Argu vediğer Türk soylu halkların lehçelerini Türk adı altında toplayarak eserine Divanü Lugati't-Türk, yani Türk Lehçelerinin Sözlüğü adını veren ilk Türklük bilimcimiz (Türkoloğumuz), on birinci yüzyıl Türk dünyasının yorulma nedir bilmeyen araştırıcısı, Türklerin yaşadığı ülkeleri, kentleri, kasabaları, köyleri tanıtan, bu yerleşim birimleri hakkında bilgiler veren ve çizdiği haritayla ilk Türk coğrafyacısı unvanını da kazanan bilgin, Türklüğü ile övünen, ana dilini hakkını vererek en güzel bir biçimde konuşan, en iyi eğitimi görmüş, soyca en köklü kişi Kaşgarlı Mahmud, Doğu Karahanlı devletinin hakanı Muhammed Buğra Han'ın torunu ve veliahtı Hüseyin Çağrı Tigin'in oğludur. Karahanlı hanedanının şehzadesi olan Kâşgarlı Mahmud'un yaklaşık yirmi yılda topladığı malzeme üzerinde iki yıl çalışarak kaleme aldığı Divanü Lugati't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğü, Türkçenin ilk dil bilgisi kitabı, bin yıl öncesi Türkçesinin ilk veri tabanı, ilk derlemi, Türk yazı dillerinin, Türk lehçelerinin tarihsel köklerini ve yaşadığı gelişmeleri ortaya koyan bir kaynaktır. Ayrıca on birinci yüzyıl Türkçesinin ses bilgisi ve biçim bilgisi özellikleriyle ilgili bilgileri, söz varlığının gücünü, inceliklerini yirmi birinci yüzyıla ulaştıran bir bilgi hazinesidir. Kâşgarlı Mahmud'un 1072 yılında yazmaya başlayıp 1074 yılında tamamladığı Türk dilinin anıtsal eseri Divanü Lugati't-Türk, yalnızca bir dil bilgisi kitabı, bir sözlük değildir. Tarihin en eski dönemlerine kadar uzanan kültür değerlerimizin köklerini ortaya koyan, yaklaşık bin yıl öncesinin Türkistan'ında, Kıpçak bozkırlarında, Karahanlı devletinde, Uygur kağanlığında, Oğuz obalarında kısacası on birinci yüzyılın Türk dünyasında yaşayan Türk topluluklarının dilleri, gelenekleri, inanışları, yaşayışları konusunda bilgiler veren, sözcükleri tanımlarken Türk sözlü edebiyatının seçkin örnekleriyle anlatımını renklendiren, atasözlerimizin en eski biçimleriyle söz varlığımızın gücünü ortaya koyan eşsiz bir başvuru kaynağıdır. Türkçenin hafızasıdır. Türklerin ulusal takviminin tarihçesinden türlü hastalıkların tedavisinde kullandıkları ilaçlara, Türk boylarının damgalarından dokuma ve el sanatlarına, atyetiştiriciliğinden tarıma, Türk hukuk düzeninden devlet yönetimine kadar yüzlerce konuda bilgi içeren ilk Türk ansiklopedisidir [1]. Türklerin yaşadığı coğrafyaları tanıtan; şehirleriyle ve yerleşim birimleriyle, dağları, ovaları, gölleri ve ırmaklarıyla Türk coğrafyasını gözler önüne seren, bugünkü bilgilerimize göre bir Türkün çizdiği ilk dünya haritasını bizlere ulaştıran ilk Türk atlasıdır. Türk ulusunun, Türk dilinin yüceliğini anlatan… Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan ilk Türkçe dil öğretim kitabıdır. Pek çok özelliğiyle Türk kültüründe ilklerin kitabıdır. Türk'ün dilidir, edebiyatıdır, kültürüdür, tarihidir, coğrafyasıdır. Kısacası, Divanü Lugati't-Türk, Türk'ün kendisidir.

Neden Divan-ı Lügati-t-Türk? Türk yazı dillerinin, lehçelerinin ve ağızlarının dil özelliklerini belirleyen, söz varlığını derleyerek bir araya getiren Kâşgarlı Mahmud kendisine sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir kaynak sağlaması dileğiyle elde ettiği bu bilgileri yazıya geçirerek ortaya koyduğu eserine Dîvânu Lugâti't-Türk adını vermiştir. Döneminin yazı dilinin dil bilgisi kurallarını ve söz varlığını eserinde toplayan Kâşgarlı Mahmud, bu ölçünlü dil çerçevesinde diğer Türk topluluklarının ağız özelliklerini hem ses hem de söz varlığı bakımından ayrıntılı biçimde ele almıştır. Zaman zaman biçim bilgisi yönünden belirlediği farklılıklara da işaret eden Kâşgarlı Mahmud bu nedenle eserine Türk Lehçeleri (veya Ağızları) Sözlüğü adını vermiştir []. Kâşgarlı Mahmud, eseriyle tam olarak bağdaşan bir ad seçmiştir. Gerçekten de Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk soylu halkların dil özelliklerini ve o dönemin söz varlığını olabildiğince ayrıntısıyla ortaya koyan bir "divan"dır…

Divan ne zaman yazmış? Eserini Bağdat'a gelmeden önce mi yoksa Bağdat'a geldikten sonra mı yazdığı konusunda farklı görüşler bulunsa da Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ü 1072 yılında yazmaya başladığı, dört defa düzelttikten sonra 1074 yılında tamamladığı konusunda kayıt bulunmaktadır. Kitabı el yazısıyla çoğaltan Muhammed bin Ebu Bekr ibn ebi'l-Feth, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün son sayfasındaki ketebe 'yazılış' bölümünde Kâşgarlı Mahmud'un kaleminden çıkan nüshaya bakarak yazdığı bilgisini vermektedir. Müstensih Muhammed bin ebî Bekr ibn ebi'l-Feth, Kâşgarlı'nın kendi el yazısıyla yazdığı asıl kitabı şu sözlerle bitirdiğini belirtir: "Kitap dört yüz altmış dört yılının Cümad-el-ula ayının ilk günü (25 Ocak 1072) yazılmaya başlayıp dört defa düzeltildikten sonra dört yüz altmış altı yılının Cümad-el-ahire ayının onuncu günü olan (10 Şubat 1074) Pazartesi bitirilmiştir. Güç ve kudret yüce ve büyük Allah'ındır. O bize yeter" [2]. Nag yılı 'timsah yılı' sözünün açıklandığı bölümde:

“Biz bu kitabı yazdığımız 469 yılı nag yılıdır.” On iki hayvanlı Türk takviminin anlatıldığı bars maddesinde de: “Biz şu kitabı yazdığımızda dört yüzaltmış altı yılının Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de dört yüz yetmiş yılı olunca yund yılı girecekti” diye farklı tarihler verilmiş. Bu konuda farklı görüşler bulunsa da yaygın görüş Kâşgarlı Mahmud’un eserini 25 Ocak 1072 günü yazmaya başladığı, 10 Şubat 1074 tarihinde tamamladığı yönündedir. Dîvânu Lugâti't-Türk’ün Millet Kütüphanesindeki tek nüshası ise, Sava’dan gelerek Şam’a yerleşen Muhammed bin Ebî Bekr ibn ebi’l-Feth tarafından Kâşgarlı’dan yaklaşık iki yüz yıl sonra, 1 Ağustos 1266’da el yazısıyla yazılmıştır.

Neden ve nasil yazildi? Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk’ü yazış nedenini ilk sayfadaki Tanrı’ya ve Hz. Muhammed’e övgü bölümünden hemen sonra şöyle açıklar: “Ben talih güneşini Türk burcunda doğduğunu ve Tanrı’nın Türk kağanlığını gökyüzünün katmanları arasına yerleştirdiğini gördüm. Onlara Tanrı Türk adını ve egemenliği verdi. Çağın kağanlarını Tanrı Türkler arasından çıkardı ve ulusları yönetme dizginlerini Türklere vererek bütün insanlığa egemen kıldı. Türkleri doğruluğa yönelten Tanrı, Türklerle birlikte olanları, birlikte çalışanları ve onlara katılanları aziz kıldı. Türkler sayesinde onları isteklerine eriştirdi ve yağmacıların kötülüklerinden onları korudu” [3, 6-7] diye Tanrının Türklere olan tevecühünü anlattıktan sonra: “Onun içindir ki Tanrı onlara at verip dünyanın en yüksek ve en verimli yerine yerleştirmiştir ve onları askeri yapmış. Türklerin oklarından korunmak için akıl sahibi olanların, Türklere katılmaları gerekir ve en doğrusunun Türklerin gönlünü almak ve derdini dinletebilmek için onların diliyle konuşmaktan başka çıkar yol yoktur” der [4, 12]. Bu görüşlerini kanıtlamak amacıyla Buharalı ve Nişaburlu iki ayrı imamdan işittiği bir hadisi tanık gösterir. Her iki imam da Hz. Muhammed’in kıyamet belirtilerinden, ahir zamandaki azaplardan söz ederken “Türklerin dilini öğreniniz, çünkü onların egemenliği uzun sürecektir” buyurduğunu Kâşgarlı Mahmud’a anlatmıştır. Bu bir sahih hadis ise Türk dilini öğrenmenin Peygamber buyruğu ve dinin bir gereği olduğunu yazan Kâşgarlı Mahmud, hadisin sahih olmaması durumunda da aklın Türk dilini öğrenmeyi buyurduğunu söyler. Kâşgarlı Mahmud, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan’ın Malazgirt zaferinden hemen sonra İslam dünyasında Türklerin, Türklüğün ve Türk dilinin öneminin daha da arttığı bir dönemde Araplara Türkçeyi öğretmek, Türkçenin Arapça kadar zengin dil olduğunu ortaya koymak amacıyla Dîvânu Lugâti't-Türk’ü yazmıştır. Hazırladığı sözlük ile Türkçenin söz varlığının gücünün ortaya konulmasını sağlayan Kâşgarlı Mahmud, böylece Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu da göstermiştir. Nitekim Dîvânu Lugâti't-Türk’ün giriş bölümünde Türk dilinin Arap dili ile birlikte at başı beraber yürüdüklerini ifade eden Kâşgarlı Mahmud, söz varlığı ile birlikte Türk kültürünün ve uygarlığının da zenginliğini gözler önüne sermiştir. Eserinin pek çok yerinde Türkleri ve Türklüğü öven Kâşgarlı Mahmud, sözü kendisine getirerek Türklerin en güzel ve en etkili dile sahip bir kişisi olarak en açık anlatan, en akıllı, en iyi eğitimli, en soylu olmakla övünür. Çok iyi kargı kullandığını sözlerine ekleyen Kâşgarlı Mahmud, bu özellikleri sayesinde bütün Türk illerini dolaşıp Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların dillerini, sözlü edebiyat ürünlerini öğrendiğini belirttikten sonra bütün bu bilgileri kitabında en uygun bir biçimde sıralayarak düzenlediğini anlatır [4]. Yıllarca birçok güçlüğe göğüs gererek hazırladığını belirttiği Dîvânu Lugâti't-Türk’te sözleri arayanlar kolayca bulsun diye belirli bir düzene göre sıraladığını da belirten Kâşgarlı, atasözü, deyim ve şiir gibi edebî ürünlerle Türkçenin anlatım derinliğini ortaya çıkardığını söyler. Bunun için eserinin sözlük bölümünde tanımladığı hemen her sözün, içinde geçtiği örnek cümleleri, şiirleri, atasözleri ve deyimleri vermeye özen gösteren Kâşgarlı Mahmud: “Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiirlerden örnekleri kitaba serpiştirdim. Sıkıntılı veya sevinçli günlerde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan ve ilk söyleyenden sonra kuşaktan kuşağa aktarılan atasözlerini de kitaba aldım. Böylece kitap en üst düzeyde yetkinliğe ve mükemmel arılığa ulaştı.” diyerek örnekli bir sözlük yazmasının gerekçelerini de açıklamaktadır [5]. Yaklaşık bin yıl önce yazılan Dîvânu Lugâti't-Türk’te tanımları örneklerle pekiştiren Kâşgarlı Mahmud’un tuttuğu bu yol, çağdaş sözlük biliminde bugün de uygulanan bir yöntemdir. Türk sözlük biliminde açtığı bu çığır, Kâşgarlı Mahmud’a Türk sözlükçülüğünün atası unvanını kazandırmıştır.

Divan’ın kelime hazinesi ne kadar? Divan-I Lugati-t-Türk ve Kaşgarlı Mahmud’u tüm dünyaya meşhur eden bundan bin sene önce yaşamış Türk boylarının kelime hazinesini derleyim örnekleriyle vermiş olmasıdır. Günümüze dek Kaşgarlı Divan’ını üzerine yapılan statistik tahlillerde farklılıklar görülmektedir. Brockelmann’ın «*Mıttelturkischer Wortshats nach Mahmut al-Kashgaris Dıvan Lugat at-Turk*» adlı eserinde 7993, Besim Atalay’ın Dizin’inde 8783 kelimeye yer verilmiştir. Abdurahmanov ve

Mutalibov'un sözlüğünde kelime sayısı 9222, Vefa Nalbant'ın hazırladığı sözlükte ise 8624'tür. Bu farklılıkların asıl sebebini bazı araştırmacıların Divan'da madde başı olararak verilen kelimelerin yanı sıra örneklerde geçen kelimeleri de maddde başı şeklinde almasıyla açıklanabilir.

Kâşgarlı Mahmud'un Haritasını Biliyor musunuz? *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün pek çok önemli özelliği arasında eserin ilk sayfalarında yer alan bir de harita bulunmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre bu, bir Türk'ün çizdiği ilk dünya haritasıdır. Kâşgarlı Mahmud, dönemindeki Türk topluluklarının hangi bölgelerde yaşadığını göstermek amacıyla çizdiği bu haritaya bazı ulusların yaşadığı bölgeleri de ekleyerek yeryüzündeki belirli bölgeleri gösteren bir dünya haritası oluşturmuştur [6]. Bugünkü haritacılık tekniklerine göre ilkel sayılabilecek bu harita, on birinci yüzyıl koşullarındaki coğrafyacılık bilgilerine ve tekniklerine göre çok ileri düzeydedir. Harita Türk hükümdarlarının oturduğu Balasagun şehri merkez alınarak çizilmesi, diğer Türk şehirleri ve alanlar bu şehre göre düzenlenmesi, Türklerin yerleşim bölgelerindeki şehirler, dağlar, göller, nehirler ve denizler ayrıntılı olarak gösterilmesi ve pek az yanlışlık yapılması haritanın bir Türk'ün elinden çıktığını göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un hem eserinde hem de çizdiği haritada Japonya'ya yer vermesi, haritanın önemini bir kat daha artırmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki harita, Japonya'nın gösterildiği ilk dünya haritasıdır. Kâşgarlı Mahmud, Japonya'yı doğuda bir ada olarak göstermiş ve Cabarka adıyla anmıştır. Japonya'yı Kâşgarlı gibi bir dünya haritası üzerinde gösteren ikinci harita *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten tam dört yüzyıl sonra yapılacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak, Tarihi Türk Lehçelerini araştırma alanı edinen ve belli bir dönemin edebi yazı dilinden söz eden herkes mutlaka Kaşgarlı Mahmud'dan bahsetmeden geçemez. Herbir görüşünü Diva-I Lugati-t-Türk'le pekiştirmek ister. Dolaysıyla Türk dili tarihi ile ilgili yazılan eserlerin hemen hemen hepsinde Kaşgarlı'nın ismi geçer. Çünkü Kaşgarlı Türklük Bilgisi'nin temelini atan, Türk Dünyasının ilk Filologudur. Arapçanın bir dünya ve medeniyet dili olarak yıldızının parladığı bir dönemde Türk dili, kültürü ve manevi değerleri üzerinde Arapça eser meydana getirmekle kalmayıp Arap kültürünün ve İslam medeniyetinin merkezi olan Bagdat'a giderek dönemin Halifesi'ne hediye etmesi Kaşgarlı Mahmud'un aynı zamanda Türklük idealini yaymaya çalışan ve davasıyla yanıp tutuşan büyük bir misyoner olduğunu göstermektedir. O, Türkçeyi sadece Araplara değil, tüm yabancılara öğretmeyi, tanıtmayı ve hatta sevdirmeyi amaç edinmiştir. Türkçenin Arapçadan hiçbir eksik yanının olmadığını, Türklerin en soylu ve Tanrı'nın sevdiği vasıflarla donatılmış yüce bir millet olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Kaşgarlı Mahmud, bütün Türk halklarının ortak atası, Divan-ı Lugati-t-Türk ise Türk dili ile edebiyatının, kültürü ile bütün manevi değerlerinin tükenmez kaynağıdır. Kaşgarlı Divan-ı Lugati-t-Türk'ü ile 1000 yaşadı ve Türklük kavramı yer yüzünden tamamen silinmedikçe, inşallah her ikisi de binlerce yıl daha yaşayacaktır.

KAYNAKÇA

2. http://www.kuranyolunda.com/printer_friendly_posts.asp?TID=6957

2. http://www.yenidenergenekon.com/4-bas-yapit-divanu-lugatit-turk

3. Садықбеков Қ. Махмуд Қашғари және Диуан Лұғат-ит-Түрік // Түркістан N44. 1 қараша, 2012.

4. Егеубаев А. Түрік сөздігі. 1 том. Алматы, 1997.

5. Қошғарий М. Девону луғот ит-турк. – Тошкент, 1960. – Т. I.

6. http://www.tarih.spring.kz/kk/history/medieval/figures/mohammed

ÖZET

Tarihi Türk Lehçelerinden söz eden veya Türk dilinin belli bir dönemine ait edebi yazı dilini inceleyen herkes mutlaka Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat-i-Türk eserinin üzerinde duracaktır. Zira Kaşgarlı Mahmud Türklük biliminin temelini atan ve Türk lehçelerini karşılaştırmalı Tarihi metodla inceleyen Türk Dünyasının ilk Filologu, Divan ise Türk dilinin, kültürünün ve bütün manevi değerlerinin temel kaynağıdır. Makalede Türk edebi yazı dilinin paha biçilmez cevheri Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati-t-Türk eserinin Türk dili, edebiyatı, kültürü açısından önemi üzerinde durulacak ve bilinmeyen yönleriyle açıklanmaya çalışılacaktır.